

Світлана КОПИЛОВА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології Херсонського державного університету
(Україна, Херсон) kopilova.sv@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ СПІЛКУВАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАГІСТРІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті аналізуються теоретичні положення філософії, соціології, психології, педагогіки, що утворюють підґрунтя для розробки концептуальних засад спілкування як специфічної форми взаємодії учасників педагогічного процесу, а також системоутворювальної основи контрольньо-рефлексивного етапу професійної підготовки магістрів соціальної роботи. Обґрунтовуються теоретичні передумови для розгляду спілкування, з одного боку, як сфери формування творчої індивідуальності студента, з іншого – як сфери вияву результатів діяльності суб'єктів педагогічного процесу.

Ключові слова: професійна підготовка, магістр соціальної роботи, теоретичні основи, взаємодія, форма взаємодії, спілкування, контрольньо-рефлексивний етап.

Літ. 13.

Svitlana KOPYLOVA,

Ph. D in pedagogical sciences, associate professor of the department
of social work, social pedagogy and sociology
Kherson State University
(Ukraine, Kherson) kopilova.sv@gmail.com

THEORETICAL GROUNDS OF COMMUNICATION IN TRAINING OF MASTERS OF SOCIAL WORK

The theoretical grounds of philosophy, sociology, psychology, pedagogy is the basis for evolution the conceptual foundations of communication as a specific form of interaction partners of educational process. Organized communication provides a set of processes that provide focused, coherent and coordinated interaction of the subject of pedagogical process. It aims to achieve their functional, operational and spiritual community. This allows you to develop individuality. Through the development of consciousness, thinking and regulatory structures changing status personality happening. The inner dialogue with itself, the development of self-consciousness is due compared themselves with others. The interest in the self and possibilities appear. This is the basis of self-control. Analysis and discussion of individual experiences with others makes it is possible to clarify the meaning of individualized learned experience to implement correction acquired knowledge. This is the basis of mutual control. The need to put into practice the acquired knowledge and skills, adapt them to specific situations will appear in communication. This makes it possible to control and evaluate the effectiveness of the pedagogical process. Because of this, consider communication as the system basis of control reflective stage of training Masters of Social Work. This allows us to consider communication as a basis for stage of control and reflection in training of Masters of Social Work.

Key words: professional training, master of social work, the theoretical basis, the interaction, the form of interaction, communication, control and reflective stage.

Ref. 13.

Светлана КОПЫЛОВА,

кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной работы, социальной педагогике и социологии Херсонского государственного университета
(Украина, Херсон) kopilova.sv@gmail.com

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ МАГИСТРОВ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ

В статье анализируются теоретические положения философии, социологии, психологии, педагогики, которые образуют основу для разработки концептуальных основ общения как специфической формы взаимодействия участников педагогического процесса, а также системообразующего фактора контрольно-рефлексивного этапа профессиональной подготовки магистров социальной работы. Обосновываются теоретические предпосылки для рассмотрения общения, с одной стороны, как сферы формирования творческой индивидуальности студента, с другой – как сферы проявления результатов деятельности субъектов педагогического процесса.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, магистр социальной работы, теоретические основы, взаимодействие, форма взаимодействия, общение, контрольно-рефлексивный этап.

Лит. 13.

Постановка проблеми. Застосування багатовимірного підходу до розгляду явищ дійсності (Ф. Лазарєв, 1988) [7] передбачає представлення соціально-педагогічної системи професійної підготовки магістрів соціальної роботи в єдності трьох підсистем (інтервалів): організації, управління, спілкування [3]. Організацію на орієнтувальному етапі спрямовано на зменшення різноманітності об'єкта, що, з одного боку, утворює передумови для забезпечення ефективності управління, з іншого – певним чином обмежує можливості творчого розвитку особистості. Сформованість творчих якостей у професіонала в галузі соціального захисту, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях і моралі, соціальному мисленні, неможлива без включення особистості в діяльність, де студенту відведено роль суб'єкта. На пізнавально-перетворювальному етапі через управління це стає можливим завдяки цілеспрямованому поступовому переведенню студента в такий стан, де він сам виступає для себе об'єктом (тобто, мова йде про самоуправління). Значні можливості розвитку надає людині спілкування. Реалізація спілкування передбачає збільшення різноманітності з метою розвитку творчої індивідуальності фахівця. Ґрунтуючись на положеннях принципу додатковості, для досягнення кінцевої мети – розвитку творчої індивідуальності – взаємодія учасників педагогічного процесу на контрольно-рефлексивному етапі має бути реалізована через спілкування.

Аналіз досліджень. Спілкування як багатоаспектний феномен стало предметом дослідження у різних науках. Філософський аспект спілкування представлений у працях Г. Буша, Л. Бушуєвої, М. Кагана. Соціологічні аспекти спілкування розкриті С. Кареповою, Дж. Мідом та іншими вченими. А. Бодальов, В. Брушлинський, Л. Виготський, О. Леонтєв, Б. Паригін розглядають спілкування з позицій психології. У педагогічній науці проблемі спілкування присвятили свої дослідження В. Кан-Калик, М. Лисина, А. Мудрик. Педагогічний аспект дослідження спілкування передбачає розгляд типових утруднень, які виникають у цьому процесі; питання виховання та навчання, пов'язані з контактами учителя та дітей; системи оволодіння прийомами комунікації у навчанні та вихованні. Л. Фрідман зазначає, що особиста участь школярів у застосуванні різних видів діяльності має бути розширена; навчальна діяльність повинна здійснюватися в міжособистісному спілкуванні [12]. Проте відсутність системного розгляду спілкування в контексті досягнення педагогічних цілей унеможливорює розробку технологічних аспектів його реалізації у процесі професійної підготовки магістрів соціальної роботи.

Мета статті: на основі комплексного аналізу сутності й функцій спілкування виявити теоретичні основи спілкування як специфічного педагогічного процесу, а також системоутворювальної основи контрольно-рефлексивного етапу професійної підготовки магістрів соціальної роботи.

Завдання: 1) уточнити сутність спілкування як педагогічного феномену; 2) узагальнити теоретичні положення щодо спілкування, представлені в філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних дослідженнях; 3) обґрунтувати роль спілкування у професійному творчому розвитку особистості соціального працівника.

Виклад основного матеріалу. Словники надають різні визначення спілкування. У Новітньому філософському словнику спілкування визначається як процес, що відбувається між людьми (суб'єкт-суб'єктне відношення) та характеризує базову потребу людини – бути включеною у соціум та культуру [9]. У педагогіці спілкування визначається як взаємодія двох або більше людей з метою встановлення та підтримання міжособистісних відношень, досягнення результату спільної діяльності. У навчальній діяльності студентів виникають ситуації, що вимагають узгодження дій, прояву доброзичливого ставлення до партнера, вміння відмовитися від особистих бажань заради досягнення спільної мети [11]. Цілком погоджуємося щодо розгляду спілкування як виду взаємодії, проте тлумачення його мети потребує уточнення.

О. Леонтьєвим спілкування розглядається як система цілеспрямованих та умотивованих процесів, які забезпечують взаємодію людей у колективній діяльності, реалізують суспільні та особистісні відношення та використовують специфічні засоби, перш за все, мову [8]. Автором виділяються два аспекти спілкування: інтеракція й перцепція (поза увагою залишився комунікаційний аспект). Якщо під колективом розуміти групу осіб, поєднаних спільною працею, навчанням, загальними інтересами [10], таке визначення є цілком обґрунтованим. Проте, на нашу думку, діяльність краще характеризувати як спільну, адже, будь-яка колективна діяльність є спільною, але не кожна спільна діяльність може бути позначена як колективна.

Енциклопедичний словник із психології та педагогіки визначає спілкування як процес взаємного впливу людей або груп на свідомість, ціннісні орієнтації, установки та поведінку один одного, через який відбувається взаємне узгодження дій, посилюється ефективність дій індивідів та груп, що беруть участь у взаємодії [13]. Спілкування є таким процесом взаємодії людей, у якому особи, що беруть у ньому участь, здійснюють більш або менш сильний вплив на наміри, думки, стани й почуття один одного [12]. Наявність взаємного впливу людей або груп є одною з ознак спілкування як самостійної діяльності. Виділений предмет впливу переконує в багатогранності феномену спілкування: зміна свідомості, ціннісних орієнтацій, установок і поведінки мають відповідати різним ситуаціям спілкування. Узгодження дій посилює ефективність взаємодії, що свідчить про регулятивну функцію спілкування.

Різниця в тлумаченні поняття «спілкування» зумовлена тим, що у визначеннях розкриваються різні ознаки, сторони об'єкта, у тому числі: мета (установлення та підтримання міжособистісних відношень, досягнення спільності), предмет (взаємодія), зміст (взаємне узгодження дій), специфічні ознаки діяльності (вплив на предмет), специфічні ознаки спілкування як діяльності (наявність потреби людини бути включеною у соціум та культуру), результат (посилення ефективності спільних дій).

Спілкування може бути розглянуто як процес, умова або спосіб актуалізації відношень (суспільних, міжособистісних, самовідношення). До того ж спілкування розглядається як умова і складова частина іншої, не комунікативної діяльності або як самостійна

діяльність. Все це зумовлює неоднозначність розуміння цього феномену, а, отже, необхідність уточнення відповідно до конкретної ситуації: розгляду спілкування відносно різних етапів педагогічного процесу, зокрема, підготовки магістрів соціальної роботи.

На важливу роль спілкування у професійному творчому розвитку особистості вказують учені, проте різними є способи досягнення мети. І. Кан-Калик доводить, що формування творчої індивідуальності педагога можливе через засвоєння основ педагогічного спілкування [6, с.5]. Вираження глибинних якостей суб'єкта, у тому числі, активності, здатності породжувати нові смисли, долаючи стереотипність репродуктивної поведінки, можливе через імпровізаційний характер спілкування [9]. Отже, саме спілкування забезпечує інтегративний вплив на творчий розвиток особистості, дозволяючи досягти стратегічного рівня педагогічних цілей, що передбачає розвиток професійного творчого потенціалу особистості. Спілкування як форма міжсуб'єктної взаємодії не тільки впливає на результат спільної продуктивної діяльності у напрямі підвищення її ефективності, а й забезпечує вплив на найвищі підструктури особистості – свідомість, ціннісні орієнтації, установки, – що, у свою чергу, забезпечує формування її регулятивних структур і актуалізує процеси самоорганізації й самоуправління.

Теоретичним підґрунтям розгляду спілкування в якості системоутворювальної основи контрольно-рефлексивного етапу професійної підготовки магістрів соціальної роботи є положення філософії, культурології, соціології, психології, педагогіки.

Філософський аспект розгляду спілкування, насамперед, стосується теоретичного осмислення структури спілкування та його зв'язку з цілісною картиною суспільного буття, духовного виробництва, форм його прояву й ролі в житті особистості, історії суспільства, розвитку культури. Спілкування розглядається як процес актуалізації суспільних відношень, перетворення їх з віртуальної в реальну форму, що забезпечує їх розвиток.

Аналіз спілкування представлений у дослідженнях проблеми міжкультурного діалогу (В. Біблер, М. Бахтін). Різноманітність культур зумовлює неможливість їх зведення одна до одної і тим самим актуалізує потребу у спілкуванні, де кожна історично й географічно існуюча культура може представити резерви у розвитку завдяки спілкуванню, «дискусії» з іншими культурами. Це створює можливості для вироблення власного бачення на основі відтворення інших способів розуміння, що дозволяє поступово формувати повагу до інших точок зору, усвідомлення багатогранності векторів культурного розвитку. М. Бахтін писав: «Істина не народжується і не існує в голові окремої людини, вона народжується між людьми, що сумісно шукають істину, у процесі їх діалогічного спілкування» [1, 318]. Хоча у філософському контексті мова йде про найвищий рівень комунікативної взаємодії – культури в цілому, на рівні міжособистісного спілкування теж відбувається розвивальний вплив завдяки взаємозбагаченню особистісно-професійного досвіду на основі діалогу індивідуальностей. З урахуванням специфічного культурного й соціального досвіду, присвоєння студентами науково-гуманітарного й професійно-практичного знання приводить до зіткнення різних способів розуміння соціального й професійного досвіду, що в діалогічній ситуації посилює не тільки самотійну розумову активність, а рефлексивні процеси.

М. Каган у філософському аспекті ставить проблему аналізу системи суб'єкт-об'єктних відношень і, відповідно, питання міжсуб'єктної взаємодії в цій системі суб'єктно-об'єктних відношень [5]. Представляє інтерес дослідження становлення спілкування в філогенезі та онтогенезі, що дозволяє наблизитися до розуміння технологічних основ реалізації спілкування у педагогічному процесі.

Соціологічний аспект розгляду спілкування передбачає вивчення внутрішньої динаміки структури суспільства та її взаємозв'язку з процесами спілкування. Також у соціології досліджується роль спілкування в діяльності соціальної групи. Представляють інтерес положення концепції рольової поведінки Дж. Міда [4]. Автором досліджуються механізми діяльності, яка розгортається в умовах співпраці між людьми. Відправним пунктом розгляду є не індивід, а процес символічної взаємодії індивідів у суспільстві, що розуміється як «система комунікацій та міжособистісних відношень». Для організації взаємодії люди мають інтерпретувати значення повідомлень та наміри інших. Це здійснюється за допомогою процесу (за Дж. Мідом, – «прийняття ролі»), що передбачає постановку індивідом себе на місце людини, з якою здійснюється спілкування. Через прийняття ролі індивіди розвивають «самість», тобто здатність уявляти себе в якості об'єктів своєї власної думки, що забезпечує перетворення зовнішнього соціального контролю в самоконтроль. Дж. Мід розрізняє два аспекти формування самості: Я – це те, що я думаю про інших і про себе – мій внутрішній світ; Мене – це те, що, на мою думку, про мене думають інші, це моя зовнішня соціальна оболонка, як я її собі уявляю. Індивід розвиває самосвідомість, коли він бачить себе так, як його бачать інші. Поняття самості не є вродженим, його походження цілком соціальне [4]. Самість є результатом самовідношення, тобто ставлення особистості до власного «Я». Специфічним є підхід до діяльності спілкування як до процесу взаємодії, а не до відношень «суб'єкт-об'єкт». Дані положення є основою для виділення предмету спілкування – взаємодії, варіантами якої є не тільки комунікація та міжособистісні відношення, а й соціальні відношення, які реалізуються й формуються у спільній продуктивній діяльності, а також самовідношення.

У психології спілкування досліджується в його становленні й динаміці, аналізуються механізми та засоби в контексті діяльності. Спілкування розглядається як один із факторів психічного та соціального розвитку особистості, досліджується вплив соціальної взаємодії на психічний розвиток його суб'єктів (Б. Ананьєв, С. Божович, А. Брушлинський, Л. Виготський, П. Гальперін, Я. Коломинський, О. Леонтьєв, В. Мясіщев, Ж. Піаже). Міжособистісне спілкування розглядається як фактор розвитку психічних процесів, психічних властивостей, а також особистості в цілому. З психологічної точки зору, спілкування виступає як механізм розвитку особистості через розвиток самосвідомості та мислення.

У теорії Л. Виготського соціальна ситуація розглядається як джерело розвитку: «будь-яка функція у культурному розвитку дитини з'являється двічі, у двох планах, спочатку соціальному, потім – психологічному, спочатку між людьми як категорія інтерпсихічна, потім всередині дитини як категорія інтрапсихічна». Усі вищі психічні функції людини спочатку формуються як зовнішні, тобто такі, в реалізації яких бере участь не один, а як мінімум два суб'єкти. Уявлення та поняття людина виробляє спочатку у процесі спілкування з іншими людьми, що дає можливість запуску внутрішнього діалогу із самою собою. Інтеріоризація діалогу стає джерелом розумової активності та набуття суб'єктивного смислу, що дозволяє засвоєному досвіду стати внутрішнім надбанням. Спілкування з однолітками, порівняння себе з іншими при наявності розвинених пізнавальних можливостей приводить до того, що важливим змістом їхнього психічного розвитку стає розвиток самосвідомості. Виникає інтерес до власної особистості, своїх можливостей та їх оцінки. Складається відносно стійка самооцінка та заснований на ній рівень домагань [2]. Для уточнення індивідуалізованого смислу важливо знову вивести діалог назовні, тобто екстеріоризувати. Аналіз і обговорення

індивідуального досвіду з іншими дає можливість через взаємооцінювання забезпечити збагачення й розвиток набутих знань. У процесі навчання студент здійснює рух не тільки «ззовні-всередину» (інтеріоризація), а й «зсередині-назовні», створюючи самих себе як рівноправних співбесідників. Розвиток особистості забезпечується завдяки єдності процесів інтеріоризації й екстеріоризації. Можна припустити, що цей механізм діє не тільки стосовно пізнавальних процесів, але й стосовно організації та управління. Завдяки спілкуванню створюються умови для переходу від організації спільної діяльності до рефлексії (як процесу внутрішнього упорядкування особистісних смислів) і у подальшому – до самоорганізації як зовнішнього прояву соціальної поведінки. Те ж саме відбувається і стосовно управління: від взаємоуправління у процесі спільної діяльності до саморегуляції (як внутрішнього процесу) і у подальшому – до самоуправління як зовнішнього прояву здатності управляти власною діяльністю.

Рішення проблеми педагогічного спілкування здійснюється в аспекті розгляду його як фактору розвитку особистості (А. Бодальов, М. Лисина, А. Мудрик), складової педагогічної майстерності (І. Зязюн, В. Кан-Калик), елемента пізнавальної діяльності (Ю. Громико, В. Мінова). У першому випадку, переважно досліджується проблема онтогенезу спілкування, а саме – його вплив на розвиток психіки дошкільників, розвиток спілкування у них, а також виховний вплив спілкування. У другому випадку, науковцями розглянуті сутність, структура і технологія побудови професійного педагогічного спілкування. У третьому випадку, спілкування розглядається в контексті мислєдїяльнїсної педагогіки, а саме – розвитку її технологій (В. Мінова, Ю. Громико), положення якої сконцентровані на перцептивній складовій спілкування, тобто процесах сприйняття та розуміння. Спілкування охоплює більш широкий зміст взаємодії, що не знайшло відображення у наукових пошуках педагогів.

Наукові здобутки філософської, соціологічної, психологічної наук є передумовою для розгляду спілкування як системоутворювальної основи контрольно-рефлексивного етапу професійної підготовки магістрів соціальної роботи, адже спілкування відіграє визначальну роль в актуалізації рефлексії, взаємо- й самооцінювання. Але цей аспект поки що не знайшов концептуального втілення. У педагогіці відбувається поступовий перехід від розгляду спілкування як фактору розвитку психіки тих, хто навчається, до розвитку зв'язків та відношень як основи процесів самоорганізації й самоуправління. Існують теоретичні передумови для розгляду спілкування, з одного боку, як сфери формування творчої індивідуальності студента, з іншого – як сфери вияву результатів діяльності суб'єктів навчання. В умовах спілкування виникає необхідність застосовувати на практиці здобуті знання, уміння та навички, пристосовувати цей досвід до конкретних ситуацій, що дозволяє здійснити контроль і оцінити результативність педагогічного процесу.

Висновки. Організоване спілкування передбачає сукупність процесів, що забезпечують цілеспрямовану, упорядковану й узгоджену взаємодію суб'єктів педагогічного процесу, спрямовану на досягнення ними функціонально-операційної й духовної спільності та розвиток на цій основі індивідуальної якості кожного. Діяльність спілкування слід розглядати як процес взаємодії, а не відношення «суб'єкт-об'єкт». Предметом спілкування є взаємодія, варіантами якої у педагогічній системі є не тільки комунікація (реалізація прямого й зворотного зв'язку між суб'єктами) та міжособистісні відношення, а й соціальні відношення, які реалізуються у спільній продуктивній діяльності, а також самовідношення. Спілкування спрямоване на досягнення спільності діючих суб'єктів, а його змістом є організація зв'язку між суб'єктами педагогічного

Копилова С. Теоретичні основи організації спілкування...

процесу, взаємне узгодження дій, реалізація міжособистісних відношень. Це забезпечує посилення ефективності спільних дій, реалізацію розвивального впливу. Зміна стану особистості здійснюється через розвиток самосвідомості, мислення, а також регулятивних структур. Механізм трансформаційного впливу спілкування представляє єдність процесів екстеріоризації та інтеріоризації: від спілкування у спільній продуктивній діяльності до рефлексії, організації набутого досвіду, утворення суб'єктивного смислу дії, і знову – до діалогу для розвитку й уточнення індивідуалізованого смислу, зміни й збагачення набутих знань. Розвивальний вплив спілкування забезпечує зміни: 1) на рівні особистості: порівняння себе з іншими дає можливість запуску внутрішнього діалогу з самим собою, розвитку самосвідомості на основі виникнення інтересу до власної особистості, своїх можливостей та їх оцінки (це стає основою самоконтролю); аналіз та обговорення індивідуального досвіду з іншими дає можливість уточнення індивідуалізованого смислу засвоєного досвіду, здійснення корекції набутих знань, тобто реалізує функцію взаємоконтролю; 2) на рівні відношень з іншими: формування поваги до інших точок зору, партнерських стосунків, ставлення до іншого як до суб'єкта, тобто створює передумови для суб'єкт-суб'єктних відношень; 3) на рівні суспільних відношень: народження істини, збагачення й розвиток набутих знань, що є основою розвитку суспільства.

Здійснені у статті узагальнення є основою для розробки педагогічних умов реалізації спілкування на контрольно-рефлексивному етапі професійної підготовки магістрів соціальної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. М. Проблемы творчества Достоевского / М. М. Бахтин. 5-е изд., Киев : NEXТ», 1994. – 509 с.
2. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во Смысл ; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
3. Дмитренко Т. А. Методология педагогики : характеристики, дефиниция / Т. А. Дмитренко, Е. В. Яреско // Понятийный аппарат педагогики и образования : сб. науч. тр. – Вып. 6. – Екатеринбург : изд-во «СВ-96», 2010. – 384 с.
4. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов / [под ред Г. В. Осипова]. – М. : Изд-во Норма, 2001. – 576 с.
5. Каган М. С. Мир общения : Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
6. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении : Кн. для учителя / В. А. Кан-Калик. – М. : Просвещение, 1987. – 190 с.
7. Лазарев Ф. В. Философия : учеб. пособие для студентов / Ф. В. Лазарев, М. К. Трифонова. – Симферополь : СОНАТ, 1999. – 352 с.
8. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл, 1999. – 365 с.
9. Новейший философский словарь : 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом. 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
10. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Аз; Издание 3-е, стер., 1996. – 928 с.
11. Российская педагогическая энциклопедия / [под ред. В. Г. Панова]. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1992. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.academic.ru>
12. Фридман Л. М. Наглядность и моделирование в обучении / Л. М. Фридман. – М. : Знание, 1984. – 80 с.
13. Энциклопедический словарь по психологии и педагогике. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.psychology_pedagogy.academic.ru

REFERENCES

1. Bakhtyn M. M. Problemy tvorchestva Dostoevskoho / M. M. Bakhtyn. 5-e yzd., Kyev : NEXT», 1994. – 509 s.
2. Vyhotskiy L. S. Psikhologiya razvitiya cheloveka / L. S. Vyhotskiy. – M. : Yzd-vo Smysl ; Yzd-vo Эksmo, 2005. – 1136 s.
3. Dmytrenko T. A. Metodologiya pedahohyky : kharakterystyky, defynytsiya / T. A. Dmytrenko, E. V. Yaresko // Poniatyinyi apparat pedahohyky y obrazovaniya : sb.nauch.tr. – Vyp. 6. – Ekaterynburh : yzd-vo «SV-96», 2010. – 384 s.
4. Ystoriya sotsyolohyy v Zapadnoi Evrope y SShA. Uchebnyk dlia vuzov / [pod red H. V. Osypova]. – M. : Yzd-vo Norma, 2001. – 576 s.
5. Kahan M. S. Myr obshcheniya : Problema mezhsyubektnykh otnosheni / M. S. Kahan. – M. : Polytyzdat, 1988. – 319 s.
6. Kan-Kalyk V. A. Uchyteliu o pedahohycheskom obshchenyy : Kn. dlia uchytelia / V. A. Kan-Kalyk. – M. : Prosveshchenye, 1987. – 190 s.
7. Lazarev F. V. Fylosofiya : ucheb.posobyе dlia studentov / F. V. Lazarev, M. K. Tryfonova. – Symferopol : SONAT, 1999. – 352 s.
8. Leontev A. A. Psikhologiya obshcheniya / A. A. Leontev. – 3-e yzd. – M. : Smysl, 1999. – 365 s.
9. Noveishyi fylosofskiy slovar : 3-e yzd., yspravl. – Mn. : Knyzhnyi Dom, 2003. – 1280 s. – (Myr entsyklopedyy).
10. Ozhehov S. Y. Tolkovyi slovar russkoho yazyka / S. Y. Ozhehov, N. Yu. Shvedova. – M. : Az; Yzdanye 3-e, ster., 1996. – 928 s.
11. Rossyiskaia pedahohycheskaia entsyklopediya / [pod red. V. H. Panova]. – M. : Bolshaia Rossyiskaia Entsyklopediya, 1992. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.academic.ru>
12. Frydman L. M. Nahliadnost y modelyrovanye v obuchenyy / L. M. Frydman. – M. : Znanye, 1984. – 80 s.
13. Entsiklopedicheskiy slovar po psikhologii i pedagogike. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.psychology_pedagogy.academic.ru

Статтю подано до редакції 10.03.2016 р.